

ISSN:1306-3111

e-Journal of New World Sciences Academy
2011, Volume: 6, Number: 2, Article Number: 4C0088

HUMANITIES

Received: November 2010

Accepted: February 2011

Series : 4C

ISSN : 1308-7320

© 2010 www.newwsa.com

Kamuran Sami

Dicle University

samikamuran@gmail.com

Diyarbakir-Turkey

**"AFET" BİR KENTİN HİKÂYESİ: YOK OLAN KÜLTÜREL BELLEK VE KENTSEL
MİRASIN SERENCAMI, DİYAYBAKIR ÖRNEĞİ**

ÖZET

Diyarbakır; Irak ile Anadolu, Mezopotamya ile Kafkasya'yı birbirine bağlayan yolların kesişme noktası üzerinde kurulmuş ve de günümüze kadar gelebilen kültürlerin mirasını barındıran tarihi kentlerden biridir. Tarihi uygarlıkların yaratmış olduğu kültürel miras örüntüleri ve mekânsal izleri, bu kentin her doku parçasında görmek mümkündür. Kentin somut kültürel kimliğini tanımlayan tekil yapı ölçeğinden makro kentsel doku ölçeğine kadar olan yapılarda yerel malzeme kullanımı; geleneksel dokuyu belirleyen bir ölçüt olarak benimsenerek, kentin tarihsel kimliği bu şekilde ortaya çıkmıştır. Yapılı çevre(ler) üzerinde kentsel bağlamda yaratılan yapıların şekillendirdiği mekânsal dokulara, bölgesel bir düzlemde baktığımızda; kentsel dokuya belirleyen süreçler, tarihsel etkileşimler, kültürel birikimler ve teolojik dışavurumlar ortak bir pota içinde tezahür ederek, kültürel miras dediğimiz olgu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kekimeler: Diyarbakır, Toplumsal Bellek, Kent ve Kimlik, Kültürel Miras, Kültürel Ayrışma

**THE STORY OF A "BEAUTIFUL" CITY: THE ANNIHILATED CULTURAL MEMORY AND
CONSEQUENCE OF URBAN HERITAGE, THE CASE OF DİYARBAKIR**

ABSTRACT

Diyarbakır is a historical city founded on the intersection point of the roads connecting Iraq and Anatolia, Mesopotamia and Caucasus and having sheltered the heritage of cultures having been able to reach until today. It is possible to see the cultural heritage patterns created by historical civilizations and their spatial traces thereof in each part of fabric. By adopting the use of local materials [stone, wooden etc.] in structures ranging from singular structure scale to macro urban fabric scale defining the concrete cultural identity of the city as a criterion determining the general fabric, historical identity of the city has emerged in this way. When we look at the spatial fabrics formed by civilizations created in urban context on built environment(s) in a regional platform, the fact what we name as cultural heritage has emerged by appearance, in a common melting pot, of the processes determining the urban fabric, historical interactions, cultural accumulations and theological expressions.

Keywords: Diyarbakır, Communal Memory, City and Identity; Cultural Heritage, Cultural Separation

1. GİRİŞ (INTRODUCTION)

Mezopotamya Bölgesi'nde kentsel anlamda uygarlıklar kuran toplumlar; uygarlık kavramına tarihsel süreçle birlikte yeni anlamlar yükleyerek, insan odaklı ve toplumsal uzlaşmayı sağlayan kentlerin var olabilme nedenlerini ortaya koyabilmişler. Diyarbakır kent ontolojisi bu kabuller odağında şekillenerek, tarihin her döneminde kentin asal dokusunu belirleyen mimari kimlik, bir sonraki dönemlerin referans kaynağı olmuştur. Diyarbakır bu bağlam içerisinde dünyada var olmuş önemli nehir uygarlıklarının (Sarı Nehir-Çin; Fırat ve Dicle-Sümer, Babil ve Asur; Nil-Mısır) kültürel miras örüntüleri kapsamında günümüze değin önemini koruyabilen ve de bölgenin önemli tarihsel kentlerinden birisi olmuştur. Kentin mimari doku oluşumu ve çevresel düzenini belirleyen yapıların fiziksel imgeleri; Roma, Bizans, Osmanlı, İslam ve diğer uygarlıkların yarattığı değerler üzerinde inşa edilmiştir.

Diyarbakır gibi kentlerin tarihsel devinimlerine baktığımızda, bu türdeki özgün kentlerin sahip oldukları yerel olanaklar; kentsel ve toplumsal bağlamda yerleşim dokularının özgün yapı düzenlerini ortaya koyabilmişler. Bu tarihsel döngüler içerisinde tanımlanan kentsel mimarlık örüntüleri; toplumsal bellek, kültürel kodlar ve de ona sürdürülebilir bir yaşam alanı sunan olgular olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel kent yerleşimleri bağlamında malzeme çeşitliliğinin çok az olduğu dönemlerde inşa edilen meskenler (konut), dini ve kamu yapı(lar)ı geçmişin değerleri üzerinden referans alarak, ortak bir aklın etrafında kimlik bulan kültürlerin ürünleri olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle ortak aklın temsiliyetini sağlayan toplumsal güç; yaratılan fiziki çevrede kendi kültürel değerlerini mekânsal kurgu içinde gösteren yapıların (Cami, Kilise, Sinagog, Ev ve Sivil Mimari Örnekler) ön planda olmasını sağlamıştır. Bu fikirlerin tevatüründe kimlik bulan anıtsal ve dini yapılar ile toplumun kültürel ontolojisini temsil eden mimari simgelerin sonsuza kadar var olabilmeleri; toplumsal belleğin en büyük arzusu olarak ortaya çıkmıştır. Buna karşın yaşamın mutlak ölümle biten gerçekliliğine paralel olarak, evlerinde (mesken) tıpkı dünyadaki diğer varlıklar gibi "fani" olma düşüncesi, insan fitratıyla çelişebilen bir yargı değil. Bazı toplumlarda geleneksel ahşap malzemelerle inşa edilen evlerin zaman içinde yok olması, insan yaşamının tecellisini belirleyen ve de mutlak bir faniliğin kaçınılmazlığından anlam bulan "ölüm"le eşdeğer bir sonucu ifade ettiğine inanılmaktadır. Ancak Diyarbakır gibi tarihi kentsel yerleşimleri temsil eden geleneksel taş yapıllı evler, insan kudretinin acımasızlığına rağmen, mutlak faniliğe inat, tıpkı anıtsal ve dini yapılar gibi ayakta kalmaya hala devam etmektedirler (Bkz. Şekil 1).

Uygarlıkların sürdürülmesine anlam(lar) katan insanoğlu, doğanın coğrafik yapısı üzerinde yeni arayışlara girmesi veya hükmü altına alma yaklaşımı; bazı güçlerin insan üzerindeki acımasız tahakkümü ile açık/kapalı yayılmacı politik sömürsünden kaynaklanmaktadır (Bookchin, 1996: 45; Bkz. Şekil 2). Uygarlıklarla tanımlanan toplumlar kültürel değerlerini ve yerleşim alanlarını bir önceki toplumun birikimlerini yıkarak veya var olan değerler üzerine inşa ederek; kendi uygarlıklarına yeni bir yaşam alanının önünü açmışlar. Diyarbakır'da kentsel uygarlık tarihinde süregelen bu serüvenlerin bir parçası olarak, birbirinden farklı onlarca uygarlığın kültürel miras yaratımının üzerine şekillenegelmiştir.

Kültür, kavramsal olarak kapsadığı bileşenleriyle birlikte ortak aklın odağında değişerek, gelişerek; toplum nezdinde güçlü olabilme aidiyetiyle yaşamın her alanına sirayet edebilmektedir. Kentlerin kültürel aidiyetleri toplumsal süreç skalasında yaşananların günümüzde farklı perspektiflerle ortaya çıkarılması nedeniyle, dün ve bugün

arasında yaşanan değişimlerin sonuçlarından beliren izafi bir boyutu anlamamızı sağlamaktadır (Salama, 2006, s.44). Zaman boyutunun dış baskılardan etkilenecek yarattığı ortamların toplumsal belleğe kabul ettirmeye çalıştığı mekânlarla aynı şey olmadığını anlaşılması büyük bir anlam içermektedir. Kentsel mekân(lar) birçok ortamı ihtiva edebildiği gibi, bu mekânlar aynı zamanda birbirinden farklı ortamları kendi içinde barındırabilir (Rapoport, 2004: 34) vurgusunu öne çıkarmaktadır. Mecazi anlamda "afet" bir kent olarak tasvir edilen Diyarbakır'da farklı uygarlıkların zaman içinde şekillendirdiği düşüncelerin kentsel dokuya sirayet etmesi, kentin mekânsal yapısında belirgin bir şekilde ortaya çıkabilmektedir. Ancak kentin yerleşim doku örüntülerini oluşturan avlulu evlerin yapısal ve kültürel nitelikleri, günümüzde toplumsal belleğin silikleşmesiyle birlikte kentin yoğun bir şekilde kırsaldan göç alması; bu kentin tarihle özdeşleşen mekânları birer birer yok olmaya başlamıştır.

Şekil 1. Cahit Sıtkı Tarancı ve Ziya Gökalp Evleri (Diyarbakır Suriçi; K. Sami, 2005).

(Figure 1. Houses of C. S. Tarancı and Z. Gökalp (Diyarbakır Walled City, K. Sami, 2005))

20. yüzyılın ortalarına doğru Mısır'ın Kahire'sinde evler mevsim özellikleri dikkate alınarak inşa edilirken (Salama, 2006: 49); Diyarbakır Evleri ise, mevsimlerin tüm dönemsel niteliklerini ihtiva edecek şekilde yüzyıllardan beri kendi yapı tipolojisinin özgünlüğünden dolayı insani yerleşimlere referans olmaktadır. Bu bağlam içerisinde Diyarbakır gibi tarihi yerleşimlerin sahip olduğu mekânsal çözümlerde kullanıcının teolojik ve kültürel değerlerine uyum sağlayan, yerel gereçlere öncelik veren toplumsal bir uzlaşma sürecini içermektedir. Bu nedenle, günümüzdeki kentsel yerleşim alanlarında ortaya çıkan mekânsal dokuların insan ölçeğini aşan açıklığı, kullanıcı taleplerini arka plana atan tutarsızlığı veya ortak belleğin yok edilmesi tezahürü; kentsel yerleşimlerde inşa edilen konutların tahripkâr ve riyakâr güncel sorunlarını ortaya koymaktadır (Bkz. Şekil 3).

Aristo'ya göre kent, fiziki ve sosyal sorumlulukları itibariyle bir yaşam alanını ihtiva etmektedir. Bir kentin başarısı, büyüklüğü, nüfusu ya da lojistik etkinliğiyle değil yurttaşların toplumsal aktivitelerini icra ettikleri, bireysel amaçlarına yönelik kullandıkları boş zamanları özgürce yaşanabilmesiyle ifade edilmektedir (Bookchin, 1996: 147). Le Corbusier'e göre ise, kent bir araç ve lojistik bir aygıttır (Corbusier, 1971). Hegel, daha farklı bir yaklaşımla sorunlu kent(ler) için "kötü bitimsizlik" kavramını ortaya atarak; sınırsız büyüme yönünde rant ve fiziki büyümeye dayalı kentlerin vardıkları sonuçları bu kavramla ifade etmekte ve gelişme

sancıları yaşamakta olan ülkelerde ise, bu tür örneklerin olabileceğini dile getirmektedir. Özellikle ülkemizin geri kalmış bölgelerinde (Doğu ve Güneydoğu) kentlerin gelişme süreçleri, dokusal yerleşim örgüleri "kötü bitimsizlik" tanımlamasının örnekleri içinde ifade etmek, abartılı ve duygusal bir itham olarak görülmemelidir (Bkz. Şekil 4).

Şekil 2. İsrail tarafından Lübnan'a atılan top mermileri (Kaynak: Agence Frans Press; 19 Temmuz 2006)
(Figure 2. Shells fired by Israel to Lebanon (Source: Agence Frans Press; 19 July 2006))

Şekil 3. Apartman Bloku (Yenişehir, Diyarbakır; 2006: K. Sami)
(Figure 3. Block of Apartment (Yenişehir, Diyarbakır; 2006: K. Sami))

Modernleşme, toplumsal ve coğrafi akışkanlıklar; başlangıçta merkezi karar vericiler tarafından öngörülmüş, ancak baş edilebilir dönüşüm hızları günümüzde beklenilenin ötesinde bir ivme kazanması nedeniyle, bu olguların sahip oldukları güç engel tanımaz bir yapıya dönüşmüştür (Günlü, 2002: 278-279). Mimarlar Odası, 2005 yılında "Dünya Mimarlar Buluşması"nın İstanbul'da gerçekleşmesine yönelik yaptığı çağrıda; "globalleşme sürecinde yerel ve bölgesel uygarlık kazanımlarının korunması, mimarlığın kendi tarihinden de gelen evrensel bir sorumluluğudur" (Ekinci; 2002: 39) fikrini dünya mimarlarıyla paylaşmanın sevincini yaşamak istiyordu. Ancak zoraki göç, imar uygulamalarındaki talan ve yerel yönetimlerin tutarsız politikaları, Güneydoğu Anadolu Bölgesi kentlerinin (Diyarbakır, Urfa, Mardin, Gaziantep vb.) sahip olduğu tarihi ve kültürel miras, kentsel ölçekten tekil yapı boyutuna kadar yok olmanın kaçınılmaz baskısını yaşamaktadır. Geleneksel toplumsal yaşamı ve tarihi kentsel doku

örüntülerini yok etme politikaları bellek yitiminden güç alarak, ortak aklın dizgeleştirdiği tüm değerlerin metaya indirgenmesi; fiziksel tahribatları meşru bir hale getirilmesinin yolunu açmıştır (Bkz. Res. 6).

Şekil 4. Yeni yerleşim bölgesinde Polat Konut Blokları (Diyarbakır; 2006: K. Sami)
(Figure 4. Polat housing blocks in New Residential Area (Diyarbakır, 2006: K. Sami))

Şekil 5. Ulu Camii ve yakın çevresi (Diyarbakır; 2006: K. Sami)
(Figure 5. The Great Mosque and its environs (Diyarbakır; 2006: K. Sami))

Son 20-25 yılda yaşanan değişimler içerisinde, ülkemiz fason konut üretmekten, yeni kent(ler) kurmaktan öyle çetrefilli dönüşümler yaşadığı, sonunda erk sahibi olan kurumlar, "mimarsız mimari"yi savunur hale getirildiler (Bumin, 1998: 175-176). Bir zamanlar geleneksel yapı malzemeleriyle kimlik bulan Anadolu'nun tarihi kentsel ve kırsal yerleşimleri, bugün ne olduğu belli olmayan ve zehir içeren moda gereçlerle yeniden tanzim edilmeye çalışılmaktadır (Madran; Özgönül, 2005: 40). Giddens'in anlatımıyla "dünya yüzeyinde sosyal ve kültürel ilişkilerin git gide yoğunlaşması nedeniyle coğrafik olarak aralarında binlerce kilometre uzaklık olan noktalarda cereyan eden yerel olaylar birbirini şekillendirebilme gücüne erişebilmektedir (Giddens, 1990: 64). Güncel çağın kendi döngüsü içinde yarattığı olağan üstü teknolojik ilerlemelerle birlikte iletişimin en basit anlamda görsel hale gelmesi, öngörüsü muallâk olan politikalardan

ötürü toplumsal bellek olumsuz bir şekilde moda değişimlere kurban edilmiştir (Bkz. Şekil 6-7).

Toplumsal yaşamın ritüellerle anlam kazandırdığı yerleşim alanları içinde evini, yakın çevresini ve yerleşik insani ilişkilerini kaybetme veya eve ait bir mekânın penceresinde görülen bildik bir manzaranın bellekte silinmesi (Mai, 2005: 107-108; Fried, 1963); ancak geçmişte yaşanan çevreye ve ortak hafızaya duyulan özlemin şiddetini hiçbir zaman ortadan kaldırmaz. Zorunlu göç nedeniyle yerleşik hayatlarını, anılarını ve mezarlarını terk ederek, Diyarbakır gibi kentlere binlerce insan sığınmak zorunda kalmıştır. Kırsaldan gelen bu insan kümeleri arasında ortaya çıkan ve çoğunlukla kopartıldığı yere duyduğu özlemin dışı vurumu olarak tanımlanan "mekânsal uyum bozukluğu" ile "aidiyetsizlik duygusu"; zoraki kent sakinleri olmak zorunda kalan bu insanlar arasında ciddi boyutlara varan psikolojik, sosyal ve çok boyutlu yeni kentsel sorunlara yol açmıştır. Tarihi kent dokusu ve kentin çeperlerinde kümeleşen insan kümeleri; kentsel belleğin yok oluşunu da beraberinde getirmiştir.

Şekil 6. Tarihi Suriçi'nde iki büro binası (Diyarbakır Suriçi; 2006: K. Sami)

(Figure 6. Two Office Buildings in the walled city (Diyarbakır Suriçi; 2006: K. Sami))

2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ (RESEARCH SIGNIFICANCE)

Diyarbakır'da son 25 yıl içerisinde yaşanan toplumsal ve kültürel değişimlerle birlikte ortaya çıkan zorunlu göç ile kapitalist odaklı küreselleşme hareketleri ve de toprağa dayalı rantın kural tanımayan işleyişi; bu türdeki tarihi kentler için öngörülen politikaları olumsuz bir şekilde etkilemiştir (Sami, 2006: 31-38). Diyarbakır üzerinde baskın olan bu sorunlar yumağı; kentsel anlamda salt coğrafik bir genişleme yaratmayıp, aynı zamanda insan yaşamını örselemesi, beraber olma duygusunu zayıflatması ve kent suretinde egemen ve de yasal olmayan fiziki değişimler şeklinde ortaya çıkmıştır (Sami, 2009: 255-259).

Bu çalışma; Diyarbakır'daki tarihi kentsel yerleşim dokusunun ruhunu ve tinsel gizemini kendi tarihsel belleğinde tanımlayan kültürel mirasın zoraki iç göçle birlikte modern kentleşme uygulamalarına nasıl heba edildiğinin ve de kentin geçmişten günümüze kadar gelen kimliğinde belirleyici olan toplumsal ve kültürel belleğin

aslı unsurlarının gündelik politikalara yenik düşen hikâyesi anlatılmaktadır.

3. MEKÂNSAL BAĞLAMDA TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL AYRIŞMA (SOCIAL AND CULTURAL SEPARATION IN THE SPATIAL CONTEXT)

Tarihi kentleri kültürel kodlar üzerinde tanımlı hale getiren maddi ve manevi değerler, günümüz politikalarıyla özünden ayrıştırılarak, "yok olma" süreciyle yüz yüze bırakılmıştır. Bu politikaların odağında olan veya olması gerekenler arasında, gerilim, tahakküm, kurallar dışı bir şey elde etme veya yerleşik sakinler arasında bir bellek yıkımı kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır (Bookchin, 1996: 47). Günümüzdeki uygulamalar kapsamında kentsel yerleşim alanları, kimliksiz ve tipleştirilen devasa konut bloklarının tahakkümü altına sokularak, (Bkz. Şekil 3-4) geçmişte üretilen her nesnenin insan belleğinde tezahür eden kültürel imgeleri yeni üretilenlerle ikame edilip, metanın kutsal değeri ön plana çıkarılmıştır. Diyarbakır tarihsel bir kent olarak son yıllarda yaşadığı kentsel değişim süreci içinde bir pazar mantığına heba edilerek, kentsel mekânlar bölgesel iç göçle gelen insanların toplanma alanlarına dönüşmek zorunda bırakılmıştır. Bu tarihsel kentin toplumsal ve kültürel doku belleğiyle uyum sağlamakta zorlanan yeni sakinler, kendilerine kentsel vizyon içerisinde yeni roller biçilmeye çalışılmıştır.

Son yıllarda Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde vuku bulan iç göç, toplumsal ayrışma ve kentlerin maruz kaldığı fiziki tahribatlar yoğun bir şekilde tartışıldığı gibi, bu olguların ülke gündeminde de daha uzun yıllar tartışılacağına benzemektedir. Bölgenin kentsel gelişmişlik düzeyi ülke ortalamasının çok gerisinde olma eğilimi yıllardan beri devam etmektedir. Bölge düzeyinde var olan bu geri kalmışlık, ne yazık ki kentler düzeyinde de varlığını sürdürmektedir. Bölge kentlerinin feodal yapısı ile son yıllarda bölgeyi sarmalayan iç göç ve terör; kentlerin fiziki görüntülerini değiştirdiği gibi, kent öbeklerinde yeni çöküntü bölgelerinin dirilmesini de meydana getirmiştir. Kentin yaşanabilirliğine ket vuran uygulamalar, toplumsal boyutta ortaya çıkan çelişkiler ve sorun çözümlerinin tartışma düzeyinde kalması, tarihi kentsel yerleşim dokuları bu nedenle birer birer yok edilmekte veya kent belleği bu çelişkilerle yaşamaya mahkûm edilmektedir. Bu bağlamda, Diyarbakır gibi kentlerin yerleşim alanları yüz binlerle ifade edilen kırsal göçün baskısı altındadır. Bu göçün ortaya çıkardığı sosyal, psikolojik ve kültürel sorunlar tüm çelişkileriyle hala güncelliğini koruma devam etmektedir.

Bir kentin kültürel ve toplumsal belleği üzerinde aidiyet(ler)i olan insanlar; bireysel ve kolektif olarak yarattıkları değerleri yaşatabilmeleri, yaşadıkları yeri sürdürülebilir kılmaları ve de onları sarmalayan çevre denetiminde ortaya çıkan ortak güçlerini kullanabilmeleri, tarihsel bilincin ve kentsel kimliğin ne denli sahiplenildiğine bağlıdır (Bookchin, 1996: 479). Ülkemizde 1950-70'li yıllardan itibaren yaşanan kentleşme hareketleri, Diyarbakır ve bölgenin diğer kentlerinde kentsel hareketlenmeye bir ivme kazandırmıştır. Buna karşın bölgede kırsal insanın öngörüsüz bir şekilde kentlere akın etmesinden dolayı, kentlerin yerel sakinleri kent üzerindeki denetimlerini yitirmek zorunda kalmışlardır.

Bölgenin kentsel gelişmişlik düzeyinin Türkiye ortalamasının çok altında olması, son 20-25 yıl içerisinde terör olaylarının yoğun olarak yaşanması ve sosyal içerikli olayların dillendirilmesi; kentsel yerleşimlerin yaşanabilirliğini ve kent belleğini tartışılır bir hale getirmiştir. Kimilerine göre on binler ve kimilerine göre de yüz binlerce ifade edilen insan kümesinin kentlere akın etmesi; kentlerin fiziki çehrelerini olumsuzlaştırmakla birlikte sosyal yaşam taraf

edilmez sorunlarla yüz yüze bırakmıştır. Bookchin'nin (1996) dediği gibi; "kentlerimiz topluluklara ya da eko-topluluklara ayrılmalı, içinde yaşadıkları eko-sistemlerin kapasitesine uygun öneriler incelik ve ustalıkla tasarlanmalıdır" der. Bu nedenle, kentsel sorunlara getirdiğimiz çözümleri; "mutlak doğru" veya "mutlak yanlış" ikilisi içinde değerlendirmekten ziyade, mutlak bir kesinliğin olmayışından yola çıkarak, neyin asgari düzeyde doğru olabileceği fikri etrafında bir çözüm bulmak daha anlamlı olabilmektedir.

1998'de UNESCO'nun Stockholm'de düzenlediği hükümetler arası kültür politikaları konferansında kabul edilen öneriler, Türkiye açısından büyük sonuçlar sunabilecek bir niteliğe sahiptir. Dünyada kültür politikalarının "kavram" olarak geçmişi çok da eskilere dayanmamaktadır. Kültür politikaları kavramı ilk kez 1960'li yıllarda UNESCO toplantılarında ortaya çıkmıştır. Bu etkinliğin sonuç bildirgesinde yer alan iki madde:

- Kültürde yaratıcılık insanın ilerlemesinin kaynağıdır. Kültürel çeşitlilik de insanlığın hazinesidir ve gelişmenin vazgeçilmez öğelerinden biridir.
- Kültürlerin dünya düzeyinde yayımı karşısında yerel ve bölgesel kültürlerin tehdit altında kalması öteki kültürlerin gelişme dinamiğini etkilememelidir (Topuz, 2001, s. 46) vurgusuyla öne çıkmıştır. Ülkemizde oluşturulmaya çalışılan kültür politikaları; iktidara gelen hükümetlerin birbirinden farklı izlenen politikaları yüzünden, bu politikalar kendi içinde bütüncül bir görünüm sergileyememektedir. Bu nedenle, ülkemizin tarihsel ve coğrafi kültür birikimlerinin yeterli düzeyde sahiplenilmemesinden ötürü, var olan kültürel birikimimiz uluslar arası düzeyde temsile ve geliştirmeye yönelik bir vizyon ortaya koymada çok başarılı olduğu söylenilemez (Kongar, 2001: 54-55).

Kentleşme yalnızca tarihsel boyutu olan toplumsal ve kültürel bir olgu değil, aynı zamanda çok geniş kapsamlı bir ekolojik olgudur. Toplumsal olgunun yarattığı kent, sonuçları itibarıyla en gelişmiş durumuyla etik bir insan birlikteliğini ifade etmektedir. Kent, yalnızca isimsiz sakinlerine mal ve hizmet sağlamak için tasarlanmış yoğun bir yapılar bütünü değildir. Kent çevre için bir tehdit olarak değil, çoğu kez doğayla denge içinde yaşamayı arzulayan insanın doğal ve toplumsal mekân duygusuna ilişkin bilincini keskinleştiren mekânlardır. Kentin yarattığı kurumlar; görülmemiş derecede insani, etik ve ekolojik bir topluluk olarak işlevini sürdürebilmelidir. Günümüz dünyasının içinde bulunduğu bulanımın kaynağı, kentlerin ortaya çıkışından değil, kentleri ve kırsal kesimi ölümcül bir tehditle karşı karşıya bırakan ve doğal çevreyi yadsıyan ve ranta dayalı yeni tehlikelerin ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır.

Kentleşme salt coğrafi bir genişleme olmayıp, aynı zamanda kent yaşamının yıkıcı bir şekilde insani niteliğini yitirmesi, topluluk yaşamının yok edilmesi ve tarımsal yaşamın doğal mecrasından uzaklaştırılması anlamına gelen bu olgular bütünü; kentin olası serüvenlerini anlatmaktadır (Bookchin, 1999: 9-11). Birçok toplumsal kuramcıya göre, kentleşmenin yükselmesiyle ortaya çıkan geleneksel çelişkiler, kentin kırsal kesimle olan sosyal ve kültürel çatışmasıdır. Bookchin(1999); geçmişin kentlerini "manevi yerleşimler" olarak nitelendirmektedir. Kentlerin ortaya çıkışında beri ortak bir ideolojik sorumluluk ve yararı gözetme duygusunun paylaşıldığı ahlaki birliktelikler oluşmuştur. Maddi olarak bolluk içinde, ama tinsel ve fiziki olarak dışlanmış "steril yeni kentsel yerleşim alanları" burjuva toplumun farklılıklarının acıklı bir karikatürü olarak; kent merkezinden ya da varoşlardan gelecek bir saldırı kuşkusuyla, içeriden

parçalanmış kent dışı kuşak olarak fonksiyonunu sürdürmektedir. Tıpkı burjuva piyasasının herkesi birbirine yabancılaştırması gibi, burjuva kent de bu merkez(ler)i ve çevre kuşaklarını birbirlerine yabancılaştırmaktadır (Bkz. Res. 9).

Bir zamanlar arkaik dar kafalılıktan kaçan yabancıların sığınağı olan kent(ler), şimdi yabancılaşmanın başlıca kaynağı durumundadır. Gerçek duvarlar nasıl ki kenti güven altına alıp, kırsal çevresinden ayırıyorsa, şimdi de getto sınırları da kentin içinde görünmez iç duvarlar oluşturmaktadır (Bookchin, 1996: 142). Mevcut sosyal kimlik ve kültürel aidiyetler; sadece geçmişte bitmiş veya kapanmış toplumsal fitratin tarihi mücadelesinin sonuçlarını bize göstermiyor. Aynı zamanda hangi tarihin ve hangi uygarlığın kimin mirası olduğunu belirleyen erkin mücadele süreçlerini de bize ifade etmektedir. Kentlerin kültürel ve mimari yaratımlarını kibirsiz bir anlamda okumak için kentleri özgün tarihsel doku ve toplumsal dinamikleri içinde yorumlayıp araştırma yapmak anlamlı olabilmektedir (Öncü; Weyland, 2005, s. 12). Ancak ülkemizde kent öbeklerinin varoşlarında ve gecekonduların alanlarında yaşayan nüfusun geçici bir olgu olarak yeni kentsel gelişme süreçleri içerisinde eritileceği düşüncesi kabul görebilen bir olguydu. Bu nüfus potansiyeli hızlı bir şekilde büyürken, "mekân ve istihdam" düzeyinde de kendilerine özgü sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel çevrelerini belirgin hale getirmişlerdir (Günlü, 2002: 181).

Şekil 7. Hamravat evleri (Diyarbakır; 2005: K. Sami)
(Figure 7. Hamravat houses (Diyarbakır; 2005: K. Sami))

Mekânsal kümelenme olgusu Batı yazınında önemli bir düzeyde yer tutmaktadır. Amerika kentlerinde siyahlarla birlikte başka etnik grupların kent içindeki eskimiş konut bölgeleri içinde kümelenmeleriyle beraber bu olguların sonuçları birçok araştırmaya veri teşkil etmektedir (Erman, 2002: 1). Bu tür araştırmalara benzer çalışmaların ülkemizde de 1950'li yıllardan sonra ortaya çıkan yeni kentleşme hareketiyle beraber ortaya çıkmıştır. Kırsal bölgelerden kentsel alanlara doğru yaşanan yoğun göç dalgası, ülkemizde son 20-25 yıl içerisinde yaşanan Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi iç göçüyle had safhaya ulaşmıştır. Bölgesel iç göç hareketi kentlerin çeperlerinde veya çöküntü bölgelerinde yarattığı yeni yoksulluk deseni; politik, hukuki, sosyal ve kültürel anlamda yeni çalışmaların yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

4. BELLEK, KENTSEL ÇELİŞKİ[LER] VE DİYARBAKIR (MEMORY, URBAN CONTRADICTIONS AND DİYARBAKIR)

Diyarbakır, asırlardır insani ve toplumsal boyutta gelişmeler gösteren ve birbirinden farklı uygarlıkların yarattığı kültürel birikimleri kentsel yapısında koruyabilen ve ancak bu koruma güdüsünü yakın tarihimize kadar taşıyabilmiş önemli kentlerden biridir. Ne yazık ki kentin karar vericileri/kanaat önderleri, meta kültürünün

rantına ve tüketime dayalı politikalara yenik düşerek, Diyarbakır ve benzeri kentleri pazaryerine çevirmeyi bir kurtuluş olarak görmüşler. Özellikle son yıllarda terörün durağan hale gelmesinden sonra, kentin boş alanları başta olmak üzere her boş alanda inşa edilen konutlar biçimsiz geometrik mimariyle süslenerek ortaya çıkan yeni doku, kentin tarihsel belleğine dayatılmaya çalışılmaktadır. Kullanıcıların taleplerine cevap verildiğine inanılan bu yapılar aslında insani değerlerden uzak ve elinde ekonomik gücü olan kurumların veya şirketlerin eserleri olduğu bilinmelidir. Böylesi niteliksiz, toplumsal bellekten uzak ve mimari bağlam içerisinde de tanımsız kalan bu yapılar karşısında, kent sakinleri kendilerini fiziksel olduğu kadar ruhsal olarak da çaresiz his etmektedir.

"Bellek", zaman boyutunda insanın yaşamında tezahür eden ve her zaman hatırlanılması mümkün olan olguların manzumesini ifade etmektedir. Bu olgular toplumsal olarak işlevini sürdürür. Bireylerin bellekleri, toplumsal belleğin dışı vurumunu ortaya koyar (Assmann, 2001: 40). Toplumsal bellek sahip olduğu aidiyetler bağlamı içinde gelişerek, toplumun kendi ölçeğiyle birlikte yarattığı kültürlerle çeşitlenmektedir. Dünyanın farklı coğrafyalarında geleneksel kabullerle birlikte yaşamlarını idame eden insanların yaşam koşullarını düzeltmek amacıyla birçok girişimler ortaya atılmıştır ve atılmaya devam etmektedir. Ancak dünyanın birçok ülkesinde mekânsal düzenlemelere yönelik olarak uygulamaya sokulan projeler çok iyi sonuçlar vermediği ortaya çıkmıştır. Fransız mimarların Kuzey Afrika köylerine su getirme çabaları, öngörülen sonuçlardan farklı bir şekilde sonuçlanmıştır. Bu girişimler toplumsal belleğin yaratmış olduğu ortak değerleri ortadan kaldırarak, köy kadınları arasında bir hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Köy yerleşkesinin belli yerlerinde konumlandırılmış olan su kuyuları başında toplanan yerel kadınlar, kendi aralarında geliştirmiş oldukları sosyal iletişim bağları ve geçmişe dayalı kültürel kabuller, bu tür projeler nedeniyle özgün işlevini yitirmek zorunda kalmıştır. Yüzyıllar boyunca belli bir kültürel bellek sürekliliği içerisinde ortaya çıkan toplumsal iletişim kabullerini hemen ortadan kaldırmak, o kadar kolay olmamaktadır. Toplumsal ve kültürel belleğin insan yaşamına sirayet eden değerlerini yeni değişimlerle ikame etmek, yapılan uygulamalar nezdinde olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir.

İnsani bellek canlıdır ve sürekli olabilen kültürel bir iletişim ağı içinde varlığını sürdürebilme şansına sahiptir. Bu toplumsal iletişim kümesinde ortaya çıkan alışverişin gerçeklik çerçevesi zaman içinde değişirse ya da kaybolursa, o zaman unutmaya olgusu ortaya çıkar (Assmann, 2001: 40-41). Kent, egemen yurttaşın kendi benliğini, mistik dünyasını, yapay/doğal çevresini ve kişisel geleceğini belirlemede özgür olduğu toplumsal bir alandır. Kentsel kümenin toplumsal bir bileşeni olan bireyin geleceği her zaman kent toplumunun gelişimine bağlıdır (Bookchin, 1996: 129). Bu değerlendirme bütüncül anlamda sağlıklı bir kenti tanımlarken; Diyarbakır kentsel gelişme safhalarının son yıllarda yaşadığı dönüşümler, bu düşünceye tezat bir durumu arz etmektedir. Yakın bir tarih içinde yaşanan bölgesel iç göç ve şiddet olgusu, Diyarbakır üzerindeki egemen tahakkümü; kentin tarihsel bellek sınırlarını yok ederek, toplumsal alanda insan ilişkileri ve kentsel aidiyetleri tanımsız bir yapıya dönüştürmüştür.

Batı uygarlığının yarattığı kentlerin aksine, Doğu dünyası fiziki anlamda kurguladıkları kentlerin dokusal bileşenlerine, mekânsal ritimlerine ve manevi havasına insancıl bir boyut ekleyerek, kentle ilgili bakış açısını doğa ve kozmoloji üzerine odaklamıştır (Bookchin, 1996: 136). Mezopotamya uygarlığının en yüksek kültürleri bağlamında bilişsel, politik, ekonomik, teolojik, ahlak ve hukuk ehliyetlerini varlıklarında birleştiren yazıcılar; seçkin (asil) bir

tabaka olmanın farkındalığından hareketle, tarihten süregelen kültürel birikimlerin asıllarca yaşayabilmeleri ve sonraki uygarlıklara aktarılmasında öncülük etmişlerdir (Assmann, 2001: 148).

Dünya genelinde dalga dalga yayılarak kentlerin yerel toplumsal yapısı üzerinde tahakküm kuran neo-liberal politikaların dayattığı iktisadi ve sosyal koşullar; zaman ve mekân farkı gözetmeden kentleri toplumsal ve kültürel kutuplaşmaya doğru götürmektedir. Bu kutuplaşmanın yarattığı panorama; toplumsal küme içerisinde bir yanda giderek zenginleşen bir zümre, diğer bir yandan da giderek sürekli fakirleşen ve fakirleştikçe de kendi içinde ırk, dil, din kümelerine bölünen yerel grupları ortaya çıkarmaktadır (Öncü; Weyland, 2005: 10). Kentin kültürel ve toplumsal dokusuna yüklenen bu yeni anlamlar kendi sosyal katmanları arasında bireysel veya kolektif nitelikler taşıyabilir. Kentsel bağlam içerisinde şekillenen ve toplumsal aidiyetleri kendi özünde barındıran bu çevre, büyük ölçüde bireyin toplumsal kimliğiyle örtüşen bir süreci takip eder (Mai, 2005: 107). İkinci; "Dünya'nın ayaktaki en görkemli tarihsel kent duvarı olan "Diyarbakır Surları" kimindir? diye sorarken; hemen akabinde şu cevabı veriyordu: İşgalci kahveler, kebağçılar, kaçak gecekondu ve iş yerleri, ne yaptıkları belirsiz işportacılar ve salaş barakalara yığılan kasaplar, balıkçılar" (İkinci, 2002: 131) olarak belirtmiştir. Akademik ortamlarda dile getirilen bu haykırışlar; yüzyıllara tarihlenen Diyarbakır kent sur diplerinin işgalcilerden temizlenilmesini beraberinde getirmiştir. Türkiye belediyeçilik tarihi içinde bir dönüm noktası olarak yerini alan sur diplerine müdahale etme projesi, ne yazık ki sur diplerini çimlendirilmiş bir tarla olmanın ötesine taşıyamamış ve insani bir yaşamın olmadığı kentsel bir peyzaj ortaya çıkmıştır. Sur diplerini temizleme hareketi bir başarı olarak görülmele birlikte ortaya konulan kentsel tasarım projesinin kimlere hizmet edecek sorusu hala muallâkta kalmaya devam etmektedir.

Günümüz dünyasında Diyarbakır tarihi kentsel dokusunun spontane anıtsallığı; sur dışı yerleşim alanlarının modernize edildiğine inanılan yapılaşma süreçlerine ve özel şirketlerin sömürüye dayalı gücüne karşı kendini koruyamaz bir hale getirilmiştir. Şirketlerin kentle özdeş hale getirmeye çalıştıkları sözde anıtsal konut bloklarının dışa vurumları; toplumda bir şaşkınlık ve çaresizliğin kaynağı haline gelmiştir. Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sine atıfta bulunan Machiel Kiel; Ortadoğu Bölgesi içinde Diyarbakır'ın bölge kentleri arasında en önemli sivil, askeri ve dini yapılara sahip bir kent olarak tarif eder. Özellikle Diyarbakır'ı bölgenin en zengin kentleri arasında sayar. Kentte var olan zenginlikten ötürü, kentsel yapıya hâkim olan taş yapı ve ihtişamlı binaların yapılmış olması, o zaman var olmuş refah düzeyini işaret etmektedir (Bruinessen; Boeschoten, 1988: 53-54). İncil'de eski büyük imparatorlukların dev mimarisine ilişkin yapılan bir yorumda; Babil'deki kulenin yapımına ilişkin ünlü anlatıda şöyle denilmektedir (Tekvin II): "Haydi!/Kendimize bir şehir ve bir kule kuralım/Başı göklere uzanan/Ve ünlünelim/ Yoksa dünya yüzüne dağılıp gideriz" (Assmann, 2001: 146). Bu da kentsel yerleşim örüntülerini tanımlayan simgesel/anıtsal yapıların toplumsal birlikteliğin korunmasında ne denli önemli bir işlev gördüğünü vurgulamaktadır.

Bireyin toplumsal kimliği, toplum ve mekâna uyum yeteneği, çevreye aşina olma duyarlılığı; emniyet duygusunu getirir (Mai, 2005: 107; Buttimer, 1980; Greverus, 1979). İradi olmayan iç göç ve devasa boyutlara varan kentleşmenin kültürel yozlaşmayla örtüşen birlikteliği, Diyarbakır'da toplumsal tahribata yol açarak, sakinler arasında güvensiz çevreler yaratmıştır. 1998 yılında yapılan "kültür politikaları sempozyumu" açılışında konuşan dönemin başbakanı (Mesut Yılmaz); ülkemizdeki kültür politikalarının önemini belirtmek için,

ünlü Çek yazarı Milan Kundera'dan bir alıntıyı şöyle ifade eder: "Bir halkı tasfiye etmenin ilk adımı onun belleğini silmektir. Kitaplarını, kültürünü, imha et sonra başka birilerinin yeni kitaplar yazmasını, yeni bir kültür imal etmesini, yeni bir tarih icat etmesini sağla. Çok geçmeden bu ulus şimdi ve geçmişte ne olduğunu unutmaya başlayacaktır" (Yılmaz, 2001: 33).

Ülkemiz, bölgelere ayrılmış coğrafik yapısı itibariyle kentsel yerleşimleri birbirinden farklı sosyal ve kültürel sorunları kendi içinde barındırmaktadır. Kültürel ve toplumsal yapıdaki ayrışma, konut ve altyapı sorunlarının siyasallaşması; kırsal göçle birlikte yeniden tartışılan bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Bumin (1998) Peyami Safa'dan aktardığı; "paranın haramı ya zinaya gider, ya binaya" dedikleri zaman, bu dünyada pek çok insanın pek geç anladığı bir hakikatin tam şuuruna sahiptir" (Bumin, 1998: 7) vurgusunu dile getirmiştir. Bu paranın zinaya gidip gitmediği bilinmez, ama Türkiye'nin her kentinde veya Diyarbakır gibi kentlerde paraların büyük oranda devasa binalara ve ucube konut bloklarına gittiği bir gerçektir.

1960'li yıllardan itibaren planlı bir döneme geçmeyi uygulamaya sokan ülkemiz; belli sektörlerde önemli gelişmeler başarmıştır. Buna karşılık endüstrileşmeye koşut olarak hedeflenmiş bulunan "kentleşme" istenilen düzeyde planlanamamıştır. Ülkemizde bu yıllarda gecekondulaşma süreciyle birlikte başlayan kentleşme olgusu; kent arazilerinin hukuk dışı yollarla yağmasını ortaya çıkarmış ve tüm siyasi aygıtların yağma kültürünün tahakkümü altına girmesine yol açmıştır (Kongar, 1998: 545-580).

5. SONUÇ (CONCLUSION)

Toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel sistemlerinin bir göstergesi olan "tarihi kentlerin kültürel bellekleri"nin sürdürülebilir olması, özellikle geçmişe ait değerlerin korunmasında çok önemli bir anlam ifade etmektedir. İnsanlık tarihinin var oluşundan beri binlerce yıllık uygarlıklar tarihi içinde hayat bulan toplumların doğrudan doğruya yakın çevresiyle birlikte yarattığı Diyarbakır, bugün "kentsel yapıları kültürel miras"ı bilinçsiz bir şekilde yeni kentsel politikalara heba edilmektedir. Binlerce yıllık uygarlıkların yaratımı olan bu kentin sivil, askeri ve dini yapılarına sahip çıkmak; insanlık onuruna sahip çıkmakla eş değerdir. Toplumda, aydın ve sorumlu yurttaş olma niteliğini belirleyen ölçüt; ortak ve çoğul bir kimliği olan "kültürel miras"a sahip çıkmakla eş değer olarak görülmektedir. Diyarbakır tarihi çevre ve kültürel mirasının korunması, bireysel gayretlerle değil, ancak kentin örgütlü olabilme istenciyle mümkün olabilecektir.

Ülkemizde süregelen koruma politikaları ve kültürel belleğe sahip çıkmak anlayışı, merkezi bir elden yürütülmekte ve bu nedenle tarihi ve kültürel miras koruma politikaları sivil bir inisiyatiflerin dışında gücünü ortaya koymaktadır. Merkezi gücün erki inkâr edilmemekle birlikte, tarihi ve doğal çevre ile kültürel mirasın korunması, ancak bulunduğu yerdeki yerel halkın katılımıyla anlamlı olabilecektir. Çünkü Diyarbakır herhangi bir kent olmanın ötesinde; binlerce yıllık bir geçmişe tarihlenen uygarlıkların var ettiği mirasın salt bir iş alanı olarak görülmemesidir. Diyarbakır kent sorunları genel anlamda parasal açıdan ele alınır ve sıklıkla "kötü yönetim", "finansal sorumsuzluk" ve "dengesiz bütçe" neden olarak gösterilmektedir. O zaman bu terminoloji içinde kullanılan sorunların hiç birisi olmazsa, bu kent iyi bir kent mi olacak sorusunu gündeme getirmektedir?

Diyarbakır içinde bulunduğu kentsel ve fiziki görünüm bağlamında kültürel manzaradan soyutlanmış ve binlerce tanımsız parçanın zoraki

bir araya gelen örüntülerinden oluşmaktadır. İnsanların mekânda olduğu kadar, zamanda da yaşıyor olmaları arzulanır. İnsan eylemleri zaman içinde örgütlenerek kendi belleklerini oluşturmak ister. Aynı kentin imajı farklı zamanlarda farklı görünebilir, ancak sakinlerin mahremiyeti, kentsel dokunun kültürel imgeleri mekânsal bölünmelerle, fiziksel düzenlemelerle ve öteki mekanizmalarla tanımsız bir hale getirilmemelidir. Kent ve toplum belleği silinerek; kentin fiziki yapısına tahakküm eden eylemler belli zaman aralığı içinde örgütlenerek, kenti tanınmaz bir hale sokabilir. Ne yazık ki; "Afet" bir kent olma kimliğini asırlarca sürdüren Diyarbakır, bugün "Afet"ın kenti olmakla terbiye edilmektedir.

KAYNAKÇA (REFERENCE)

1. Assmann, J., (2001). Kültürel Bellek. Çev. Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
2. Bookchin, M., (1996). Ekolojik Bir Topluma Doğru. Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
3. Bookchin, M., (1999). Kentsiz Kentleşme, Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü. Çev. Burak Özyalçın, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
4. Bumin, K., (1998). Demokrasi Arayışında Kent. İstanbul: İz Yayıncılık.
5. Buttimer, A., (1980). "Home, Reach and the Sense of Space". A. Buttimer and D. Seamon (Ed.), The Human Experience of Space and Place, London: Croom Helm.
6. Bruinessen, M.V. and Boeschoten, H., (1988). Evliya Çelebi in Diyarbakır. Leiden, N. York, KØbenhavn, Köln: E. J. Brill.
7. Corbusier, L., (1971). The City of Tomorrow. Cambridge: The M. I. T. Press.
8. Ekinci, O., (2002). Tarihi Kentlerde Seyir Defteri. İstanbul: Tarihi Kentler Birliği Yayını.
9. Erman, T., (2002). "Mekânsal Kümelenme, Siyaset ve Kimlik". Kentleşme, Göç ve Yoksulluk, 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı, Editör: A. Alpay Dikmen, Ankara: İmaj Yayınevi, ss: 1-17.
10. Fried, M., (1963). "Grieving for A Lost Home". L. J. Dahl (Ed.), The Urban Condition: The People and Policy in the Metropolis, N. York: Harper and Row.
11. Giddens, A., (1990). The Consequences of Modernity, Stanford, CA.: Stanford Univ. Press.
12. Greverus, I.M., (1979). Auf der Suche nach Heimat, Münih: Beck.
13. Günlü, R., (2002). "Türkiye'de Kentsel Değişimler ve Siyasal Bilinç". Kentleşme, Göç ve Yoksulluk; 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı, Editör: A. Alpay Dikmen, Ankara: İmaj Yayınevi, ss: 269-312.
14. Kongar, E., (1998). 21. Yüzyılda Türkiye. İstanbul: Remzi Kitabevi (11. Basım).
15. Kongar, E., (2001). "Kültür Politikalarının Kalkınma Stratejisindeki Yeri". İstanbul: Türkiye'deki Kültür Politikaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2. Basım), ss: 51-63.
16. Madran, E. ve Özgönül, N., (2005). Kültürel ve Doğal Değerlerin Korunması. Ankara: Mimarlar Odası Yayını.
17. Mai, U., (2005). "Doğu Alman Kentlerinde Kültür Şoku ve Kimlik Bulanımı", Mekân, Kültür, İktidar(Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler); Derleyen: A. Öncü ve P. Weyland, İstanbul: İletişim Yayınları, ss:107-115.
18. Öncü, A. ve Weyland, P., (2005). "Küreselleşen Kentlerde Yaşam Alanları ve Kimlik Mücadeleri". Mekân, Kültür, İktidar(Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler). Derleyen: A. Öncü ve P. Weyland, İstanbul: İletişim Yayınları, ss: 9-39.

19. Rapoport, A., (2004). Kültür Mimarlık Tasarım. ev. Selçuk Batur, İstanbul: Yapı Yayını.
20. Salama, A., (2006). "A Typological Perspective: The Impact of Cultural Paradigmatic Shifts on the Evolution of Courtyard Houses in Cairo". Journal of the Faculty of Architecture: Volume 23, Number 1, pp: 41-58.
21. Sami, K., (2006). "GAP Bölgesi'nde Belleğini Yitiren Kent(ler): Bölgesel İç Göçün Yarattığı Konut ve Yerleşim sorunları; Diyarbakır Kent Örneği", Diyarbakır 1. Uluslararası Suriçi Sempozyumu, 20-22 Nisan 2006 Diyarbakır, Bildiriler Kitabı; Editörler: Kamuran Sami; Fethi Süvari, ss.31-38.
22. Sami, K., (2009). "Zorunlu Göçle Yüzleşirken; Kentsel Bağlamda Ortaya Çıkan Kültürel ve Toplumsal Ayrışma: Diyarbakır Kent Örneği", ESOSDER Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi(www.e-sosder.com), Gz-2009, C. 8, S.30 (250-265).
23. Topuz, H., (2001). "Stockholm Kültür Politikaları Konferansı'nın Deęerlendirilmesi". İstanbul: Türkiye'deki Kültür Politikaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2. Basım), ss: 41-47.
24. Yılmaz, M., (2001). İstanbul: Türkiye'deki Kültür Politikaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2. Basım), ss: 31-33.